

Hungarian *zúzmaráz* ~ *zúzmara* ‘rime ice’

The Hungarian word *zúzmaráz* ~ *zúzmara* ‘rime ice’ is considered by the Hungarian etymological literature to be a tautological compound of the words *zúz*- ‘soft rime, frost’ of unknown origin and *-maráz* ‘frost’ of Slavic origin. After collecting, checking, and analysing all words listed in the relevant entries of Hungarian historical, etymological, and dialectological dictionaries, this paper argues that *zúzmaráz* ~ *zúzmara* is not a compound of said words but a word of Slavic origin (**izmrazъ*) in Hungarian.

Keywords: etymology, loanword, Slavic languages, Pannonian Slavic language, Slavic–Hungarian language contacts.

JUHÁSZ GABRIELLA

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

A *Varajt* településnév eredete

A mai Bács-Kiskun vármegye nyugati határán, Fajszt és Bátya között a Duna bal partján fekvő, középkori eredetű magyar falu neve először 1369-ben, a kalocsai káptalan egyik oklevelében bukkan föl egy családnév, illetve megkülönböztető név részeként *Varaht*-i formában (AOKlt. 53: 66): „a Saxard-i egyház ezen hadakozó jobbágysai közül azok nevében Philpe fia: Péter, Lukács fia: Miklós, Bathya-i János fia: Bertalan, *Varaht*-i Lőrinc fia: Mihály, Fayz-i Péter fia: Pál, Halascy-i Chola fia: Miklós jelentek meg a káptalan előtt, és kérték, hogy Ottó apát mondott válaszát nekik adják ki”. Majd 1433-ban a fehérvári keresztes konvent levéltárának egyik dokumentumában *Varayth* formában szerepel (Cs. 3: 356). Később, a török hódoltság korában, 1570-ben a szegedi szandzsák települései között a [*Varajt*] nevet említi a török nyelvű defter, amelyben ekkor 51 család él (KÁLDY-NAGY 2008: 112). A török uralom alól felszabadult középső országrész állapotát feltáró 1690-es összeírás *Varajd* formában őrzi a településnevet (GALGÓCZY 1876: 66) a következő kiegészítéssel: „7 lakos, semmijök sincs”. A falu a Rákóczi-szabadságharc idején néptelenedhetett el végleg. Az utolsó varajti lakosokról egy 1703-as határper tesz említést, 1715-ben pedig *Varajt* már nem szerepel az összeírt falvak között (BÁRTH 1997: 10). A középkorban még népes, a török hódoltságot túlélő, a 18. század elejére azonban elnéptelenedett falu maradványait az 1809. és 1811. évi dunai árvíz pusztította el végleg (TÖRY 1952: 197). A név kérdésére visszatérve érdekes fejlemény a korábbi adatok tükrözete [*Varajt* ~ *Varajd*] hangalak után a Magyar Királyság 1709-ben Bécsben (T22.B.IX.a.491), valamint egy 1718-ban Nürnbergben kiadott térképén (T22.B.IX.a.493/2) olvasható *Parait* névalak. Végül Mikoviny Sámuel 1742-es (T14.PmT.4), valamint Ruttkay Mihály 1763-as térképén (T1.S.12.XIV.3) ismét *Varajd* formában találkozunk vele. Az első katonai felmérés térképén (EKFT.) 1785-ben már nem szerepel a név, amelyet azonban *Varajt* formában máig őrzi a helyi emlékezet, valamint a mai *Varajti* családnév. A 17. század végétől Bátyára beköltöző ráchorvát telepések nyelvében a név a máig ismert *Varec* [*Varéty*] formát öltötte.

A közeli Fajsz helyneveit közreadó NAGY ENDRE (1967: 75–76) a *Varajt* nevet a *varang* népnévből eredezteti. Megidézi GYÖRFFY GYÖRGY megállapítását (1959: 89), amely szerint a bizánci oroszokkal kapcsolatban említett *Βάραγγοι* (bár talán inkább helyesen *Βάρανγοι*), vagyis *varang* népnevet a Dombóvártól északnyugatra fekvő Várong (1138/1329: *Warang*), valamint a Nagycsepely és Teleki között fekvő egykori Várang (1193: *Warung* ~ *Warang*) falvak neve is őrzi. NAGY ENDRE erre a körülményre, valamint arra a tényre alapozva, hogy a Bátya melletti Varajttól nem messze feküdt Orosz falu, amelynek neve mögött szintén népnévi eredetet valószínűsít (1431: *Oroz*, Cs. 3: 340), arra a következtetésre jut, hogy a *Varajt* név ugyancsak a *varang* népnévből ered. FEHÉR ZOLTÁN, Bátya helytörténetének kutatója, mások mellett szintén ezt a származtatást követi, ezzel Orosz és Varajt 11. századi létezését is feltételezve (2021: 101). A két névvel azonban a 14–15. századig nem találkozunk írott forrásokban. Az Árpád-házi királyok orosz-varang druzsina testőreinek magyarországi jelenléte nincs bizonyítva, a részben helynevekre alapozott elméletet KATONA CSETE történeti munkája cáfolja (2018). A Bátya környéki *Orosz* és *Varajt* nevek tehát ilyen módon nem magyarázhatók megnyugtatóan.

Amellett továbbá, hogy természetesen egy település nevének első előfordulásánál általában a település alapítását valamivel korábbra tételezhetjük, kissé nagyvonalú becslés a forrásokban 1369-ben először felbukkanó Varajtot bő háromszáz évvel korábbra helyeznünk. E kronológiai feltételezés kétségesége mellett azonban erősebb ellenérv a fenti eredetmagyarázattal szemben, hogy a *varang* hangsorból nemigen vezethető le a *Varajt* ~ *Varajd* ~ *Parajt* névforma.

Jelentéstanilag egy merőben más, ugyanakkor hangtanilag sokkal könnyebben elfogadható megközelítés is kínálkozik a *Varajt* név etimológiájához. (Értékes nyelvtörténeti és nyelvjárástani kiegészítéseikért, megfigyeléseikért köszönet illeti Korompay Klárát, Gerstner Károlyt és Müller Mártát.) BÁNÓCZI JÓZSEF szerény, 1878-as Heves megyei tájszógyűjteménye két figyelemreméltó adatot is tartalmaz, amelyek talán – a véletlen egybeesés lehetőségét sem kizárva – valamilyen minőségű kapcsolatot sejtetnek a déli palóc nyelvjárás csoport tájszókinccse és a Kalocsai Sárköz helynevei között. (E téma külön vizsgálat tárgyává emelése minden bizonnyal gyümölcsöző volna önmagában is.) A Heves megyéből közölt adatok között szerepel a *katorka* 'csöveskukorica-tároló' kifejezés, míg Fajszon a belterület szélén egy kisebb földterület viseli a *Katorka* nevet (WENDL megj. e.). A gyűjteményben emellett a *paraj* egy alakváltozataként a *varaj* forma olvasható (vö. MTsz. *paraj*).

A *paraj* ófrancia jövevényszó, amely bizonyára a 13. század folyamán francia szerzetesek közvetítésével került a magyarba (1395 k.: *paraj*, TESz.) a kertészkedéshez kapcsolódó fogalomként. Ha ebből a növénynévből, illetve ennek *varaj* változatából indulunk ki, már csupán azt a kérdést kell föltennünk, hogy alakulhatott-e a *Varajt* (~ *Varajd* ~ *Parajt*) név a településnevek köréből jól ismert, a 13–14. században a helynevekben igen produktív *-d* ~ *-t* képzővel (vö. SZEGFÜ 1991: 253–254, 1992: 317). Az 1369-es *Varaht* [*Varajt*] adatban a *-d* helynévképző *-t* alakváltozatát a megelőző palatális zöngétlen spiráns hívhatta elő, de az ok-ökozi összefüggés fordított irányú is lehetett, tehát a *-t* képzőváltozat is előhozhatta a *χ* hangot, amely később *j*-vé változott. Körültekintve a Kárpát-medencében, nem csupán a növénynévből *-d* képzővel alakult településnevekre találunk számos példát, de egyenesen kínálkozik a Hargita megyei Parajd neve, amely pontosan

így, a *paraj* közszből alakult *-d* képzővel (FNESz.), jöllehet az utóbbi név esetében az 'egyfajta növény' mellett más jelentés is szóba jöhet.

Főbb szótáraink (MTsz., NySz., ÚMTsz., SzT., TESz.) adatközlései és az MNyA. *gaz* térképlapja (78) által élénk tárul a *paré ~ paraj (~ varaj)* gazdag szemantikája, miszerint a közszo a nyelvterület nagyobb részén jelen van valamilyen konkrét vetemény-növény (pl. 'spenót' vagy 'cékla') jelentésben, valamint 'gyomnövény, gaz' jelentésben a Tisza–Körös-vidéki nyelvjárási régióban és a dél-alföldi régió egy részén, illetve 'mező, rét, legelő; pázsit' jelentésben a Székelyföldön (ahol viszont 'gyomnövény' jelentésben leginkább a *burján(y)* használatos). Ez alapján a Kalocsa környéki *Varajt* név valószínűleg egy 'bizonyos veteménynövény' vagy egy 'gyomnövény' jelentésű közszoa vezethető vissza, míg az erdélyi *Parajd* közszoí alapjával kapcsolatban felmerülhet a 'legelő, mező (stb.)' jelentés is.

Látáslagos probléma, hogy a *Varaht* településnév már 1369-ből, míg a *paraj* közszo legkorábban csupán 1395 tájáról adatolt (s tegyük hozzá, a *varaj* alakváltozat pusztán 1878-ból), jöllehet BÁRCZI GÉZA szerint, aki hangtani és jelentéstani szempontból egyaránt rendkívüli alapossággal járja körül a kérdést (1933: 264–269), a *paraj* közszo (< ófr. *porrey*) az *o > a* hangváltozást figyelembe véve legkésőbb a 13. században meg kellett, hogy jelenjen a magyar nyelvben (e megállapításokat az ÚESz. a feltételes mód diszkrét távolságtartásával veszi át, tekintettel az 1395 előtti adathiányra). A szó magyar nyelvbe való átkerülésének körülményei és ófrancia nyelvföldrajzi vonatkozásait BÁRCZI GÉZA után SZABICS IMRE árnyalja tovább (2007: 540), a két elemzés szintézisét később KOROMPAY KLÁRA nyújtja (2021: 285, 291–292). Mindazonáltal ha a *Varajt* név a *varaj* közszből származik, ami ennek révén nem csupán egy elszigetelt, késői alakváltozata a *paraj*-nak, akkor e helynév a szó magyar nyelvbeli történetének idővonalát egészítheti ki egy még korábbi adattal (1369-ből).

Az 1709-es és 1718-as országtérképeken felbukkanó *Parait* névforma eredete bizonytalan, mindazonáltal figyelmet érdemlő körülmény, hogy a térkép készítőinek (Johann Cristoph Müller és Iohann Baptist Homann) anyanyelve valószínűleg nem a magyar, hanem a bajor német, amely nyelvváltozatban a szókezdő *b* és *p* hangok egy a bilabiális zöngés spiránshoz hasonló hangzóvá lágyulnak. Ez a különbség az adatok nyelve és a térkép készítőinek nyelvi kompetenciája között a településnevek beírásakor jól láthatóan interferenciát okozott, amely sok esetben a lejegyző számára többé-kevésbé értelmesnek tűnő hangsorok „korrigálásának” szándékával is párosulhatott. További, más forrásból is adathozható *Parajt* alakok hiányában a fent vázolt körülmény adhat magyarázatot a bécsi és nürnbergi térképek sajátos alakváltozatainak eredetére.

Lehetséges továbbá, hogy van egy másik település, amelynek neve ugyancsak a *varaj* közszből származik. A mai erdélyi Kőváraltját 1405-ben *Waray*, 1424-ben *Waraly*, illetve *Waray* néven említik (Cs. 1: 566). A település később a *Váralja*, illetve *Varalyu* nevet viseli (Szatmármegyei Közlöny 26/11: 4) egészen 1908-ig, amikor hivatalosan átnevezik *Kőváraltjára* (Heti Szemle 17/9: 3). A logikus és valószínűbbként elfogadható, *váralj* 'vár alatti terület' értelmű [*várajj*] olvasat mellett (vö. PAIS 1916: 18–19) elképzelhető, hogy a *Waray* névalak olvasata [*varaj*], s így a későbbi *Váralja* név népetimológia útján, a korábban elhomályosult jelentésű *Varaj* településnév újraértelmesítésének szándékával jöhetett létre (míg az 1908-ban születő *Kőváraltja* név a környező Kővárvidékre utal). Ha így is történt, természetesen még mindig nem bizonyos, hogy ez a *varaj* hangsor ugyanazon

feltételezett közszón alapul, mint a Kalocsa környéki *Varajt* név. Ha azonban igen, akkor értékes megerősítést jelenthet a *varaj* közszóval történő településnév-alkotásra.

A *Varaj* napjainkban felbukkan családnévként is (BERNSCHÜTZ – HORVÁTHNÉ HARGITAI szerk. 2004: 270), ennek etimológiája egyelőre bizonytalan, a tájszóval való alaki egyezése azonban figyelmet érdemel. Mindazonáltal azon körülmény, miszerint a gazdagon adatolt *paraj* és *paré* alakváltozatok mellett a *varaj* közszoói előfordulása mindössze egy helyről ismert biztosan, továbbra is nyugtalanító.

Felhasznált források

- AOkt. = KRISTÓ GYULA szerk., Anjou-kori oklevéltár. 1–. Csongrád Megyei Levéltár – Szegedi Középkorász Műhely, Budapest–Szeged, 1990–.
- BERNSCHÜTZ SÁNDOR – HORVÁTHNÉ HARGITAI KATALIN szerk. 2004. *A Bereczki Máté Szakképző Iskola Emlékkönyve 1904–2004*. Kiadja az iskola igazgatósága, Baja.
- EKFT. = *Első Katonai Felmérés. 1763–1787*. URL: <https://maps.arcanum.com/hu/map/firstsurvey-hungary>
- T1.S.12.XIV.3 = Generalis Topographia defluxus Danubii per Comitatus Articulariter unitos Pest-Pilis-Solth decurrentis. 1763. – MNL Országos Levéltár S 11–15, 74, 84–86, 101, 105, 107, 115–116, 118, 139. Kormányhatósági fondokból kiemelt térképek. 17. sz. – 20. sz. – S 12. Helytartótanácsi térképek. 18. sz. – 1935. Div. XIV. Nr. 3.
- T14.PmT.4 = Mappa Danubii cursum situmque tam ex eo, quam aliis I. Comitatus Pestiensis partibus procurrentium Alveorum Aquarumque meatuum, ac inde per Districtum Solthiensem formatu lacunarum et Paludum representans. 1742. – MNL Pest Vármegyei Levéltár XV.6. Térképek, metszetek levéltári gyűjteménye. 1665–1976. PmT. 4.
- T22.B.IX.a.491 = [Mappa] Regni Hungariae propitiis elementis fertilissimis cum adjacentibus regnis et provinciis nova et accuratiori forma ex optimis schedis collecta. 1709. – Hadtörténeti Intézet és Múzeum B.IX.a. Az Osztrák-Magyar Monarchia politikai és általános térképei. Nr. 491.
- T22.B.IX.a.493/2 = Regni Hungariae Tabula Generalis. [1718]. – Hadtörténeti Intézet és Múzeum B.IX.a. Az Osztrák-Magyar Monarchia politikai és általános térképei. Nr. 493/2.

Hivatkozott irodalom

- BÁNÓCZI JÓZSEF 1878. Tájszók. Hevesmegyeiek. *Magyar Nyelvőr* 7: 41.
- BÁRCZI GÉZA 1933. Paraj. *Magyar Nyelv* 29: 264–269.
- CS. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* 1–3., 5. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1890–1913.
- FEHÉR ZOLTÁN 2021. Török világ a bátyai néphagyományban. *Hitel* 2021/3: 92–103.
- FNESz. = *Földrajzi nevek etimológiai szótára* 1–2. KISS LAJOS, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- GALGÓCZY KÁROLY 1876. *Pest, Pilis és Solt törvényesen egyesült megye monographiája* 1. Pest megye közönsége, Budapest.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1959. *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KÁLDY-NAGY GYULA 2008. *A szegedi szandzsák települései, lakosai és török birtokosai 1570-ben*. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged.
- KATONA CSETE 2018. Viking zsoldosok a IX–XI. századi Kelet-Európában. *Hadtörténeti Közlemények* 131: 811–833.
- KOROMPAY KLÁRA 2021. Magyar nyelvtörténet és romanisztika: két tudományterület metszéspontjai Bárczi Géza és Szabics Imre munkásságában. In: NAGY SÁNDOR ISTVÁN szerk., *A nyelvtu-*

- domány aktuális kérdései. Tanulmányok Nyomárkay István emlékére.* MTA Modern Filológiai Társaság, Budapest. 282–294.
- MNyA. = *A magyar nyelvjárásk atlasza* 1–6. Szerk. DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU. Budapest, 1968–1977.
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar tájszótár* 1–2. Hornyánszky, Budapest, 1893–1901. [Reprint: Nap Kiadó, Budapest, 2003.] [Online: <https://mek.oszk.hu/07000/07025/pdf>]
- NAGY ENDRE 1967. *Fajsz földrajzi nevei.* Kézirat. Viski Károly Múzeum, Kalocsa. Elektronikus adattárként: BÁRTH M. JÁNOS szerk., Bács Kiskun megyei helynevek. <http://45.67.156.30:4444/adattar>
- NySz. = SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND, *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebbi nyelvmélekektől a nyelvújításig* 1–3. Hornyánszky, Budapest, 1890–1893. [Online: <https://mek.oszk.hu/07000/07026/pdf>]
- PAIS DEZSŐ 1916. Helynévmagyarázatok. *Magyar Nyelv* 12: 15–19.
- SZABICS IMRE 2007. Influences wallonnes et lotharingiennes sur les toponymes et le lexique hongrois. *A Herman Ottó Múzeum évkönyve* 46: 535–542.
- SZEGFÜ MÁRIA 1991. A helynévképzés. In: TNyt. I: 253–255.
- SZEGFÜ MÁRIA 1992. Helynévképzés. In: TNyt. II/1: 317–320.
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár* 1–14. Főszerk. SZABÓ T. ATTILA etc. Kriterion Könyvkiadó etc., Bukarest etc., 1975–2014. [Online: <https://mek.oszk.hu/08300/08370/pdf/index.html>]
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Mutató 4. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- TNyt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991. – II/1. *A kései ómagyar kor. Morfematika.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
- TÖRY KÁLMÁN 1952. *A Duna és szabályozása.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÚESz. = Új magyar etimológiai szótár. Főszerk. GERSTNER KÁROLY. HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest, 2011–2025. <https://uesz.nytud.hu>
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010. [Online: <https://www.szaktars.hu>]
- WENDL DÁVID (megjelenés előtt). Fajsz helynevei. In: BÁRTH M. JÁNOS – RÁCZ ANITA szerk., *Magyar Nemzeti Helynévtár* 5. *A Kalocsai járás helynevei I.* Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.

WENDL DÁVID
Debreceni Egyetem
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem